

УДК: 34.07+35.07

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.2.66>

ВІЙСЬКОВИЙ ПОЛОН В УМОВАХ «ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ»: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ВИМІРИ

Полтораков О.Ю.,

кандидат політичних наук, ст. дослідник

старший науковий співробітник,

Відділ безпекових досліджень

(Міжнародний центр стратегічних досліджень)

Національний університет внутрішніх справ

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2418-0969>

e-mail: poltorakov@ukr.net

Полтораков О.Ю. Військовий полон в умовах «гібридної війни»: філософсько-правові виміри.

У сучасному світі, що переживає якнайпринциповіші суспільні трансформації, явище «(світової) гібридної війни» спричиняє значні зміни в усіх вимірах суспільного життя, зокрема у суспільно-правових відносинах. Змінюються суб'єкти й об'єкти, принципи та структури, норми й інститути, правила й прояви. Це особливо стосується колективних суб'єктів, акторів та учасників суспільних процесів на всіх рівнях – як на макро-, так і на мікрорівнях. Ці зміни передусім виявляються у розмиванні й переплетінні, урізноманітненні комбінацій їх соціальних ролей і похідних соціально-правових статусів.

Окремою та доволі специфічною групою, що підпадає під ці особливості, є «військовополонені» та пов'язані з ними такі соціальні групи, такі як «заручники» та інші. Неоднозначності та переплетіння суспільно-правових статусів «військовополонених», «заручників» і т.ін. вбачається передусім наслідком складної і неоднозначної ситуації, пов'язаної з історико-генетичними аспектами таких динамічних подій, як російсько-українська війна (починаючи з періоду АТО/ООС).

Одним зі значущих суспільних наслідків є опосередкована поляризація соціальних груп, пов'язаних зі статусом «військовополонених» та «заручників». Ця поляризація представляє собою складну суміш елементів, що включає «віктимізацію» та «стигматизацію» з одного боку, і «героїзацію» та «ідеалізацію» з іншого боку. Ці соціальні групи стають об'єктом суспільної думки та медіа-інформаційного дискурсу.

У контексті філософсько-правових вимірів військового полону в умовах «гібридної війни» виникають численні питання, які потребують належно глибокого аналізу та уточнення. Відносини між військовополоненими та їх статусом, їх права та обов'язки, а також міжнародні норми, що регулюють поведінку з полоненими, стають предметом уваги.

Усвідомлення та аналіз філософсько-правових аспектів військового полону в умовах «гібридної війни» є важливим завданням для суспільства та наукової спільноти. Вони допоможуть розкрити складність цієї проблеми та знайти шляхи до її вирішення, забезпечуючи захист прав і свобод військовополонених та заручників, а також зміцнення міжнародної правової системи.

Ключові слова: військовий полон, гібридна війна, соціально-правовий статус, правова культура, міжнародне право.

Poltorakov O. Prisoner of War in the context of «hybrid war»: philosophical and legal dimensions.

In the broader context of transformations in the modern world order, the «hybrid warfare» concept has become a vital framework for assessing and understanding these changes within the realm of general social science. It encompasses a wide array of subjects, objects, principles, structures, norms, institutions, rules, and manifestations that are currently undergoing significant shifts. These transformations are observable across collective subjects, actors, and participants involved in social processes, operating at both macro and micro levels. As a result, their social roles and socio-legal statuses have become increasingly blurred, intertwined, and diversified.

This dynamic landscape is particularly evident when examining specific social groups, such as «prisoners of war» and related categories like «hostages.» These groups serve as focal points for analyzing the broader context of complex and often ambiguous situations, like the Russian-Ukrainian war. It is within these evolving dynamics that these social groups experience significant «mutations» driven by external factors that are socially comprehensible.

These mutations give rise to indirect status polarization among the respective social groups, characterized by a complex amalgamation of elements involving both «victimization» and «stigmatization,» as well as «heroization» and «idealization.» These nuanced perceptions and portrayals are particularly prominent within public opinion and media and information discourse.

Recognizing and comprehending the implications of these changes within the context of hybrid warfare is crucial. It sheds light on the multifaceted consequences for the subjects and objects involved, providing valuable insights into the evolving nature of the modern world order. Understanding the impact on various social groups, including prisoners of war and hostages, can contribute to a more comprehensive understanding of the complex social dynamics at play in the contemporary global landscape. By examining these transformations, researchers and policymakers can better address the challenges and opportunities posed by the hybrid warfare paradigm and its effects on societies worldwide.

Key words: prisoner of war, hybrid war, socio-legal status, legal culture, international law.

Постановка проблеми. З Як писав класик сучасної суспільно-філософської думки Ж.-Ж. Руссо у трактаті «Про суспільну угоду, або принципи політичного права» (1762 р.), «війни аж ніяк не є відносинами людини з людиною, але – відносинами держави з державою, за яких приватні особи стають ворогами лише випадково, тобто зовсім не як люди і навіть не як громадяни, а як солдати; не як члени своєї батьківщини, а як її захисники» [11, с. 5–30]. Одним із дуже специфічних вимірів подібних суспільних відносин в умовах війни було й залишається явище військового полону.

Стан опрацювання проблематики. Таке складне, зовнішньо багатовимірне та внутрішньо неоднозначне явище як «військовий полон» наразі переважно досліджується поокремо – в його воєнно-історичних (ретроспективних) [1, 15], міжнародно-правових (правозахисних) [9] та медико-психологічних (реабілітаційних) вимірах [4, 6, 12, 14], без належної уваги до його цілісного філософсько-правового осмислення відповідно до реалій сучасної «світової гібридної війни» [13]. Уже давно актуалізованою вбачається потреба залучення до дослідження військового полону пізнавальних можливостей таких «непрофільних» суспільствознавчих дисциплін як теорія права або культурна антропологія, що цілком відповідає загальному тренду розвитку сучасного науково-філософського пізнання, стратегічним вектором якого є «міждисциплінарність»/«трандисциплінарність» як поступовий перехід від галузевості до проблемності в підборі напрямків наукових пошуків та рефлексій.

В сучасних концептуальних підходах до осмислення воєнного полону артикулюється передусім та обставина, що «військовий полон» як глибоке та масштабне суспільне явище своїми «предметними полями» охоплює цілу низку філософських та наукових дисциплін, «точкою відліку» та/або узагальнюючим/підсумовуючим фокусом яких може виступити саме філософія права, – від теоретичних досліджень історії держави і права до практичних досліджень екстремальної/кризової психології [6]. Міжнародні складові цієї проблематики (передусім міжнародно-політичний та міжнародно-правовий виміри) [5, 9, 13], претендуючи на те, щоби бути принципово значущим контекстним чинником (у термінах «війни» як саме міжнародного явища передусім політико-правового характеру), вносять додаткові навантаження міждисциплінарного/трандисциплінарного характеру. Водночас, як і будь-яке суспільне явище, «військовий полон» має і своє зовнішнє (об'єктивне) вираження, і свій внутрішній (суб'єктивний) зміст.

Мета статті. Через призму філософії права визначити ключові аспекти такого складного та багатовимірного явища як «військовий полон» в сучасних умовах «гібридної війни» (об'єкт дослідження), з фокусом уваги на взаємовплив правового та соціального статусів «військовополонених» (предмет дослідження).

Виклад основного матеріалу. В основу філософсько-правового осмислення військового полону може бути покладена передусім запропонована видатним сучасним філософом Мішелем Фуко у резонансній праці «Наглядати та карати. Народження в'язниці» [18] «дисциплінарна модель влади». Її квінтесенцією попередньо вбачається «генетична модель» в'язниці, що розглядається в якості відповідного суспільного інституту. Для М. Фуко архетип «в'язниці» (в його якнайширшому розумінні –

від армійської казарми до середньої школи) – результат і спосіб роботи, що виключає норми, а також засіб боротьби з тим, що визнається сучасними владою/суспільством девіацією та/або аномалією, порушенням або відходом від суспільних норм. Загалом, на думку філософа, саме «в'язниця» виступає одним із значущих інструментів підтримки наявних суспільних та, зокрема, суспільно-політичних відносин, а також критично значущим інструментом функціонування державної влади в цілому, принаймні в західній цивілізації. М. Фуко слушно артикулює, що «завдяки методам нагляду, «фізика» влади – панування над тілом – здійснюється за законами оптики та механіки, за правилами гри просторів, ліній, екранів, пучків, і переважно не вдається до надмірності сили чи насильства» [18].

Свого часу З. Бауман увів у філософсько-суспільствознавчий дискурс поняття «людські відходи» [17], саме в такому контексті відбувається нормативно-статусне функціонування таких ключових акторів «гібридної війни», як військовополонені.

Це багато в чому пояснюється тим, що «військовополонені» є дуже специфічною соціальною групою, – і ця специфічність обумовлена неоднозначністю та проблемністю їх соціально-правового, соціально-економічного, соціально-психологічного та ін. статусів, а також похідних соціальних ролей її членів/учасників/акторів. Так, профільні українські фахівці вказують, що у стигмі «військовополоненого» імпліцитно містяться вказівки на неповноцінність, неprestижність, непривабливість, провинувояка за потрапляння до полону [12, с. 70].

Окреме місце займає пакет питань, пов'язаний із подальшою адаптацією колишніх військовополонених, передусім соціально-психологічною (проблематика ПТСР та стигматизації, ресоціалізації та упередженого ставлення і т.п.). Все це сягає підтекстів з одного боку – «субкультури полону» як специфічної складової частини «воєнної/військової культури» (яка сама по собі багато в чому є «субкультурою»), а з іншого – загальної культури (в її правовому, гендерному і т.п. вимірах) відповідного соціуму, до якого колишні військовополонені повертаються. Так, за оцінкою профільних фахівців, найбільш деструктивним типом відносин з боку суспільства є жалість до колишніх військовополонених, яка надаватиме йому негативний зворотній зв'язок про власний стан та позбавлятиме колишнього військовополоненого почуття захищеності [12, с. 71]. Відповідно, у самому суспільстві слід виховувати та розвивати відповідну «культуру толерантності» щодо таких соціальних груп як військовополонені, використовуючи передусім відповідні соціально-психологічні та економіко-правові підходи, програми та проекти.

Військовий полон: інституційно-правовий вимір. Військовополонені, з одного боку, за своїм «зовнішнім», суто формальним соціально-правовим статусом є прирівненими, принаймні умовно, до «класичних» в'язнів (кримінальних злочинців і т.п.), тобто розглядаються в термінах належності до проблемних суспільних груп, щодо яких застосовуються достатньо жорсткі форми соціального контролю у вигляді фізичної ізоляції та психологічного тиску, а також похідної мінімізації можливостей соціальної комунікації (спілкування з родичами і т.п.).

Військовополонені, з іншого боку, є також носіями як формального міжнародно-правового статусу «комбатантів»/«нонкомбатантів», так і неформальної приналежності до «військового братерства» у його соціально-ціннісному розумінні (інколи навіть корельованого з категорією *Beauf*, у термінах М. Вебера). Через це зазвичай тією чи іншою мірою на військовополонених поширюються відповідні статусні вимоги та навіть певні преференції (наприклад, військовополонених офіцерів не можна примусово залучати до праці та ін.). Дуже показовими, хоча й не дуже характерним, вбачаються історії військовополонених часів I-ї світової війни: британського капітана Роберта Кемпбелла – з одного боку, а російського поручика Михайла Тухачевського – з іншого.

Разом із тим, слід враховувати, що у професійному військовому дискурсі тематика військового полону має дещо маргіналізований, ледь не табуований характер, а колишні військовополонені опосередковано віктимізуються [Пор.: 1, 3]. Так, ціннісним лейтмотивом участі у війні загалом та бойових діях зокрема виступає дихотомія «перемога або смерть» та її варіації («свобода або смерть», «Україна або смерть» тощо) [1]. На тлі цього сценарні варіанти потрапляння в полон серйозно не розглядаються – як такі, що етично не вкладаються в канон героїчності. «Найгіршим результатом бойових дій для солдата є полон, – артикулюють проблему сучасні військові психологи. – У певних ситуаціях потрапити до рук ворога страшніше за смерть» [10, с. 124].

За своїми зовнішніми, інституційно-правовими ознаками військовий полон за багатьма параметрами збігається з ув'язненням, а табір військовополонених має всі ключові ознаки в'язниці [16]. Водночас принципово значущими – принаймні із філософсько-правового погляду – є розбіжності аксіологічної глибини.

Функціонально базовим цільовим фокусом пенітенціарного інституту є передусім превентивні, карально-ізоляційні та трансформаційні (перевиховні) завдання [2]:

превентивні – у тому сенсі, що загроза отримання покарання у вигляді ув'язнення (особливо довготривалого) є достатньо значущим та впливовим чинником суспільного контролю та соціального тиску, що виступає превентивним засобом впливу щодо порушення значущих соціальних норм та принципів суспільного співіснування;

карально-ізоляційні – у тому сенсі, що: по-перше, ув'язнення виступає одним із найжорсткіших (а інколи – досить жорстоке, ледь не найжорстокіше, максимально можливе – у випадку пожиттєвого ув'язнення, – поступаючись у цьому сенсі лише смертній карі) видів покарань; по-друге, примусова ізоляція злочинця виступає, зокрема, запобіжником від рецидивів соціально небезпечної діяльності та/або суспільно проблемної поведінки (девіантного і т.п. характеру);

трансформаційні (перевиховні) – у тому сенсі, що ув'язнення виступає як відносно «зручне» середовище для застосування інструментів і механізмів «(пере)виховання» у термінах перспектив зміни ціннісних орієнтирів та похідних діяльнісних настанов.

реабілітаційні (адаптаційні) – у тому сенсі, що відносна ізоляція від «нормального» (вільного) життя зумовлює необхідність підготовки (адаптаційної, інформаційної, адміністративної і т.п.) до життя у відносно нових умовах, в т.ч. з метою запобігання похідних проблем (рецидивів і т.п.).

Екстраполюючи цю цільову структуру пенітенціарної системи на явище військового полону, не можна не зазначити принципові характеристики останнього.

По-перше, військовий полон практично зовсім не є орієнтованим на реалізацію превентивних завдань – загроза потрапляння до ворога в полон не є достатньо значущою для суспільства, що перебуває в тому чи іншому стані війни [19-20] як збройного протистояння.

По-друге, якщо у «класичній» пенітенціарній системі каральна функція є провідною, а ізоляційна – радше допоміжною [Бандурка], то у випадку воєнного полону пріоритети мають зворотний характер – ізоляційна функція виступає основною, провідною, найзначущішою, тоді як каральна – лише допоміжною, другорядною. Це пояснюється передусім тим, що військовополонені апріорно залишаються не тільки громадянами своєї держави, але й її військовослужбовцями – тобто навіть у полоні на них поширюються відповідні вимоги щодо виконання обов'язків, зумовлених громадянством та військовою присягою.

Трансформаційні (перевиховні) – у випадку воєнного полону ці функції є різноспрямованими, зважаючи на суб'єктність їх застосування: «ворожа» сторона прагнуть піддати військовополонених своєму трансформаційному (!) впливу передусім ідеологічно-пропагандистської спрямованості, тоді як «своя» сторона прагне максимально зберегти та усіляко підтримувати базові ціннісно-ідеологічні настанови військовополонених. Показовою в цьому сенсі вбачається, зокрема, доля британця Дж. Блейка, якій під час 3-річного перебування в фактичному полоні («таборі для інтернованих») під час Корейської війни добровільно пішов на нелегальне співробітництво з радянською розвідкою (КДБ), причому саме на ідеологічних засадах.

Натомість практичні дії реабілітаційного характеру щодо військовополонених зазвичай починають активно впроваджуватися лише після повернення цих військовослужбовців із полону.

Воєнний полон у сучасних умовах «гібридної війни»: філософсько-правовий контекст

Напочатку ХХІ ст. характерна для доби модерну класична «тринітарна» модель війни, яка базувалася на класичних працях К. фон Клаузевіца, принципово змінюється – не тільки за зовнішніми формами, але також за своїми внутрішніми, сутнісними характеристиками. Цей багато в чому перехідний, трансформаційний – процес у науково-філософській думці оцінюється, описується й осмислюється в парадигмі «гібридності» [5, 7, 13]. Зокрема, на думку німецького професора Г. Мюнклера, характерною ознакою сучасності є «постгероїчний» менталітет, за яким «героїчна війна» та жертвування життям більше не є ідеалом [19].

Опосередкованим наслідком цього є складна суміш суспільних процесів одночасної «героїзації» та «віктимізації» / «стигматизації» окремих груп (сегментів) сучасної глобальної «гібридної війни» в її локальних проявах. Яскравим прикладом вбачається медіасоціальний дискурс щодо посттравматичного стресового розладу (ПТСР), що є психологічним явищем зі значущими соціально-психологічними наслідками та їхніми соціальними похідними [3-4, 6, 12, 14].

Останні, як свідчать численні дослідження (передусім світова статистика), реально діагностуються у 15-30% ветеранів [6, 8], але в Україні суспільною думкою принаймні донедавно маніпулятивно «розповсюджувалося» на сумнозвісні 93% учасників Антитерористичної операції (АТО) та Операції Об'єднаних сил (ООС), а передусім практично на усіх учасників бойових дій (УБД).

Принциповою суспільно значущою характеристикою сучасної «гібридної війни» є неоднозначність її міжнародно-правового статусу та суміжна неоднозначність статусів її ключових учасників (суб'єктів і акторів). Як рефлексував знаний сучасний полемолог М. ван Кревельд, «нетринітарні види війн, відомі під загальною назвою «конфлікти низької інтенсивності», знищують традиційне розмежування між армією та населенням» [21]. Так, чинна Інструкція про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України (затверджена Наказом міністра оборони України № 164 від 23.03.2017 р.), ввела поняття «військовополонений» (п. 8) та включила до цього статусу партизанів (п. 45), але виключила із цієї категорії шпигунів та найманців (п. 58); вона також ввела категорію «жертви збройного конфлікту» (п. 18).

Однією із ключових похідних особливостей сучасної «гібридної війни» вбачається також те, що в її контексті продовжують розмиваються соціально-статусні та похідні межі між «військовополоненими» та «заручниками», «комбатантами» та «нонкомбатантами», «добровольцями» та «найманцями», «правоохоронцями» та «бандформуваннями», «переселенцями» та «біженцями» тощо. Поступово розмивається також соціально-правовий та нормативно-правовий статус «військовополоненого». У термінах «гібридності» виникає складна політико-правова суміш («мутація») статусів «військовополоненого», «в'язня», «заручника» та суміжних із ними. Так, зокрема, під час проведення воєнно-політичної кампанії в Іраку, Сполучені Штати Америки та їхні союзники структурували полонених на три групи: цивільні особи, військовополонені вояки та бойовики незаконних формувань. Але через зрозумілі обставини ця диференціація мала багато в чому зовнішній, умовний характер.

В 2014-2021 рр. між росією та Україною навіть досить активні бойові дії велися в формальних умовах відносин «дружби та добросусідства», що спиралися на серйозну міжнародно-договірну базу, наявність дипломатичних відносин, діяльність консульських установ, певну масштабність економіко-торговельних та ін. взаємин [13]. У таких умовах також поступово слабшали межі та можливості соціально-інформаційної ізоляції військовополонених, опосередковано зростають можливості їх соціальної комунікації – через перспективи застосування відносно нових її каналів.

У результаті суттєвих неоднозначностей та суперечностей набули суспільного резонансу такі явища, як конфлікт на українському Донбасі, у Сирії тощо, а також суспільно-ідеологічне позиціонування ключових суб'єктів і акторів (учасників) подій у цих регіонах (передусім ключових «локусах» воєнних дій). Так, конфлікт на Донбасі навіть профільні дослідники [5] розглядали крізь призму тлумачення в категоріях: по-перше, внутрішнього конфлікту (у термінах протистояння регіональних еліт і т.п.); по-друге, як прояву загальносвітової «гібридної війни» [13]; по-третє, комбінації елементів внутрішнього конфлікту та загальної війни – з похідним визначенням різного ступеня пропорційності домінування «внутрішніх» та «зовнішніх» чинників і елементів [7].

У політико-правову площину дана проблема екстраполювалася, концентруючись передусім довкола нормативно-правового статусу «конфлікту на Донбасі» (АТО/ООС) тощо, а також соціально-правового статусу його учасників («учасники АТО/ООС», «УБД», «ветерани війни» і т. ін.) [3-4, 6, 12, 14] – із соціально-економічними, економіко-правовими (питання пільг та ін.) і т.п. вимірами останнього.

Висновки. Перефразовуючи класичну максиму, війна закінчується тоді, коли останній полонений репатріюється з неволі додому.

У загальних суспільствознавчих контекстах трансформацій сучасного світоустрою, оцінюваних і осмислюваних насамперед у термінах і категоріях «гібридної війни», суттєвих змін зазнають їх значущі суб'єкти й об'єкти, принципи та структури, норми й інститути, правила і прояви. Це, зокрема, стосується практичного всього спектра колективних суб'єктів, акторів та/або учасників відповідних суспільних процесів – причому як на макро- так і на мікрорівнях. Практично це проявляється в розмиваннях та переплетіннях, урізноманітненнях комбінацій їхніх соціальних ролей і похідних соціально-правових статусів. Ці особливості передусім артикулюються щодо такої принципово специфічної соціальної групи, як «військовополонені», та суміжних із нею («заручники» тощо). Такі «мутації» передусім є похідними від «зовнішнього» соціально осмислюваного контексту складної та багато в чому неоднозначної ситуації, пов'язаної з історико-генетичними сутностями таких динамічних ситуацій, як російсько-українська війна.

Одним із важливих суспільно значущих наслідків цього є опосередкована поляризація відповідних соціальних груп (яка являє собою складноструктуровану суміш елементів їх «віктимізації»/«стигматизації» та «героїзації»/«ідеалізації»), а передусім «військовополонених»/«заручників» у суспільній думці та медіа-інформаційному дискурсі.

Список використаних джерел:

1. Андрианов П. Победная слава и позор плена. Одесса, 1916.
2. Бандурка А., Денисова Т., Трубников В. Общая теория социальной адаптации освобожденных от отбывания наказания (правовой и социально-психологический анализ уголовно-исполнительной политики по реабилитации осужденных). Харьков; Запорожье: НУВД; ЗГУ, 2002.
3. Буряк О., Гіневський М., Катеруша Г. Військовий синдром «АТО»: актуальність та шляхи вирішення на державному рівні. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил*. 2015. Вип. 2.
4. Лесков В.О. Соціально-психологічна реабілітація військовослужбовців із районів військових конфліктів : *автореф. дис... к. психол. н.*: 19.00.09. Хмельницький, 2008.
5. Мацієвський Ю. Внутрішній конфлікт чи прихована агресія: академічна дискусія і експертні оцінки війни на Донбасі. *Політичне життя*. 2019. № 2.
6. Полтораков О.Ю. Військовий полон у гібридній війні: соціальна психологія та воєнна політика. *Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи: матеріали V міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Київ, 03-04 квітня 2020 р.). К.: КНУ ім. Тараса Шевченка. 2020.
7. Полтораков О.Ю. Гібридна війна в контексті асиметричного світоустрою. *Гілея : науковий вісник : збірник наукових праць*. 2015. № 100.
8. Полтораков О.Ю. Соціологія військового полону в сучасних воєнно-соціальних контекстах. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право : збірник наукових праць*. 2019. № 4 (44).
9. Права людини в особливих правових режимах: досвід України: *монографія*. за заг. ред. М.В. Афанасьєвої. Одеса: «Гельветика», 2022.
10. Психологія бою: діяльність командира підрозділу щодо підтримання морально-психологічного стану особового складу в ході бойових дій: навчально-методичний посібник / А. Романишин та ін. Львів: НАСВ, 2015.
11. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або принципи політичного права. К: Port-Royal, 2001.
12. Сафін О.Д., Тімченко О.В., Ширококов Ю.М. До питання про соціально-психологічну модель наслідків військового полону. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Сер.: Психологія*. 2019. Вип. 2.
13. Світова гібридна війна: український фронт / За заг. ред. В.П. Горбуліна. Національний інститут стратегічних досліджень. К.: НІСД, 2017.
14. Тополь О.В. Соціально-психологічна реабілітація учасників антитерористичної операції. *Підготовка фахівців у системі професійної освіти*. 2015. № 124.
15. Чайковский А.С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине. 1939-1953 гг.). К.: Парламентское издательство, 2005.
16. Adler H. Ideas Toward a Sociology of the Concentration Camp. *American Journal of Sociology*. Mar., 1958. Vol. 63. № 5.
17. Bauman Z. Wasted Lives: Modernity and Its Outcasts. Cambridge, UK: Polity Press, 2003.
18. Foucault M. Surveiller et punir: Naissance de la prison. Paris: Gallimard, 1975.
19. Münkler H. Die neuen Kriege. Rowohlt, Reinbek, 2002.
20. Smith R. The Utility of Force: The Art of War in the Modern World. New York, 2008.
21. van Creveld M. The Transformation of War: The Most Radical Reinterpretation of Armed Conflict Since Clausewitz. Free Press, 1991.